

DANSK LANDSBYHISTORIE 1844—1600.

Kortfattet praktisk Vejledning

ved

Svend Aakjær.

Det falder godt i Traad med visse Bevægelser indenfor nordisk Aandsliv, naar Lokalhistorien har faaet en saadan Vækst som den har i de senere Aartier. Det er her de samme Grundtanke, der gør sig gældende i Historien, som alt længe har været hyldet paa andre Omraader i Aandslivet: Interessen for det Primitive, det »Oprindelige«; Forvissningen om, at man ved taalmodig og ydmyg Iagttagelse af »Det uendeligt Smaa« kan vinde en Viden om »Det uendeligt Store«, som ellers vilde forblive skjult for os; Sansen for Dagligdagen, den levende Hverdag, der danner det brede Grundlag for Forstaaelsen af de mere ejendommelige og mere sammensatte Foreteelser i Kulturlivet. Det er de samme Drag i vor Tids Psyke, der har bragt Lokalhistorien og dens Princip til Hæder og Værdighed, den samme Blanding af forborgnen Romantik og ængstelig Nøgternhed, den samme hemmelige Lyst til ved Fantasiens og Intuitionens Hjælp at føres tilbage til fjærne Tidens dunkle Oprindelighed, parret med en sund og ubestikkelig Trang til at vide redelig og klar Besked selv med de Ting, som nogle vil kalde smaa og uanseelige, den samme Tvedragt mellem Trangen til at give sig hen i Dunkelhed og Fordringen om at naa til Klarhed, som viser sig paa andre af Aandslivets beslægtede Omraader, og som vidner om, at vort Slægtled i lige Grad er Børn af Romantiken og Realismen.

Nu er det naturligvis ikke saadan, at dette skulde være en ny og mærkelig Opfattelse, som først blev vunden i vor Tid. Det har, lige siden Historie og Arkæologi indledede sit store Tidsrum i Danmark med Navnene Steenstrup, Erslev, Worsaae og Sophus Müller, været Grundprincippet i dansk Kulturhistorie, at man ikke vandt noget klart Overblik, før man ved mange smaa taalmodige »Boringer« havde vundet den dybere Forstaaelse af hele Sammenhængen: Uden Analyse ingen Synthese.

Her er det da — for nu at vende os mod vort særlige Emne — at Lokalhistorien kan give saa værdifuldt, ja uundværligt et Byggemateriale for den almindelige Historie: Ved at »bore« og »grave« de smaa Enkeltheder frem, hvoraf den almene Historiker skal vinde sin Forstaaelse af Samfundets Udviklingshistorie, sit Overblik over dets forskelligartede Foreteelser i Fortid og Samtid.

Men for at kunne give et Bidrag af virkelig Værdi, maa »Boringen« foretages efter et fast System, efter en paalidelig Metode, og som et Bidrag til en rent praktisk Vejledning for Lokalhistorikeren paa et enkelt, begrænset Omraade, dansk Landsbyhistorie eller Gaardhistorie, skulde de følgende Linjer da opfattes.

Det hænder sikkert ikke saa sjældent, at en Lokalhistoriker kunde ønske at kende en enkelt Landsbys Udviklingshistorie, eller maaske blot vil følge en enkelt Gaard i Landsbyen, som af en eller anden Grund interesserer ham, tilbage gennem skiftende Tider og Skriftkilder, for at fastslaa, hvorledes dens Historie har formet sig i de forskellige Tidsrum. Men det er forholdsvis sjældent, at det lykkes ham at føre Gaardens Historie ret langt tilbage i Tiden, fordi han savner Oplysning om den lange Række af landsomfattende Kilder, hvori vore Bøndergaarde nævnes, og savner Midlerne til at genkende den enkelte Gaard i de forskellige Kilder. Hvadenten det nu er »lokalpatriotiske« eller »slægtshistoriske« Grunde, der driver ham til at søge disse Oplysninger, eller han virkelig er besjælet af en ægte, rent historisk Erkendelsestrang til at vide, hvorledes Livets Hverdage gled hen for de tidligere Slægter i denne By eller denne Gaard, saa vilde det utvivlsomt være af Betydning for ham, om han evnede at slaa Bro mellem de skiftende Tidens historiske Kilder.

For den rene Lokalhistorie og Topografi er det dog paa Forhaand indlysende, at en saadan Metode til at slutte Forbindelse mellem skiftende Kilder og Tider vil have sin store Betydning. Men ogsaa den almindelige Historie vil Gang paa Gang møde uoverstigelige Vanskeligheder, saafremt den ikke faar saadanne Midler i Hænde, at der kan skabes Sammenhæng imellem de forskellige Kilders Meddelelser om samme Sted. Lad mig i Flæng

tage et Par Eksempler fra mine egne Studier over ældre dansk Landbrugshistorie.

Man ønsker f. Eks. at blive klar over, hvor stort et Høst-udbytte man gennemsnitlig havde pr. Tønde Land i det 17. Aarh., og er ogsaa i Besiddelse af en hel Del Enkeltopgivelser fra forskellige Gaarde. Men hvad skal man stille op med disse Opgivelser, der f. Eks. gaar ud paa, at Per Jensen i Ledøje 1647 avlede saa og saa mange Tdr. Korn, og i 1662 saaede Lars Hansen sammeds saa mange Tønder, og Jens Olsen i samme By havde 1686 saa mange Tdr. Land til sin Gaard? Saafremt man ikke kan genkende den enkelte Gaard i alle disse tre Kilder, hvoraf den første alene opgiver Avlen, den anden alene Udsæden, og den tredje alene Arealet — hvad skal man saa stille op?

Eller lad os formode, man ønsker at undersøge Forholdet mellem den gamle Ledingsskat og Arealet¹⁾. Hvad hjælper det En saa, at man veed at Ole Hansen betalte 10 Skilling i Leding 1545, at Jacob Sørensen havde en Gaard paa $\frac{1}{4}$ Bol Jord i 1657, og at Rasmus Jensen havde 18 Tdr. Land i 1686, hvis man ikke kan fastslaa, at det er den samme Gaard, der er Tale om alle tre Steder?

Eller man har en Meddelelse fra 1580 om, at en Jørgen Nielsens Gaard er en tidligere Ladegaard til en Herregaard nær ved Byen, eller at den er en »Brydegaard«, eller at den selv har været en Herregaard, og kunde ønske at vide, hvorledes denne Gaard laa paa Bygaden, og hvor dens tidligere Plads nu er at søge. Gaardenes Beliggenhed kan maaske tidligst findes paa et Udskiftningskort fra 1780, men hvorledes her finde den Gaard, der 200 Aar tidligere ejedes af Jørgen Nielsen?

Saaledes vil der ogsaa for den almindelige Historiker Gang paa Gang dukke Vanskeligheder op, naar han ikke kan forfølge den enkelte Gaard igennem længere Tidsrum af dens Historie. Men ogsaa ren praktisk Betydning kan det have til Tider. En gammel Fundats fastsætter, at Landgilden af en bestemt Gaard i en By skal gaa til et Legat el. lign., men det er gaaet i Glemme, hvilken Gaard det er: Hvorledes da finde den iblandt Nutidens Gaarde? Der hviler fra ældre Tid en gammel Skyld af en særlig

¹⁾ Jfr. min Afhandling i Hist. Tidsskr. 9. R. II. S. 35 ff.

Art paa en enkelt Gaard i Byen, men Ejeren nægter at betale, og Myndighederne kan heller ikke bevise, at det er den samme Gaard, som fra først af havde denne Skyldbyrde — fordi man savner et Middel til at følge Gaarden fra Nutiden tilbage til ældre Tider.

Af flere Grunde kunde maaske derfor en saadan lokalhistorisk Metode være ønskelig, og jeg skal derfor søge at give en ganske kort praktisk Vejledning, med Opgivelse af Kilder, der næsten aldrig vil svigte, naar der ønskes Oplysninger om enkelte Gaarde i en Landsby¹⁾.

1. *Fra Nutiden til Matrikelen 1844.*

Dette Tidsrum er naturligvis det, som volder mindst Vanskelighed, da de forskellige *Matrikelnumre* paa Parcellerne straks fortæller os, til hvilken Ejendom disse Parceller hørte i 1844.

Man begynder med at anskaffe sig en Liste over samtlige Parceller i Byen. En saadan Liste kan f. Eks. faaes hos Ligningsmyndighederne. Alle Parceller med Løbenummer 1 (1 a, 1 b, 1 c osv.) kan da med Sikkerhed antages at have hørt under den Ejendom, som i Matrikelen 1844 betegnes med Matr. Nr. 1; det vil som oftest være den Ejendom i Byen, der i Nutiden har Matr. Nr. 1 a.

Vanskeligere stiller Sagen sig derimod, hvis man ønsker Besked med hvorledes og hvornaar de forskellige Parceller har skiftet Ejere, da de fleste herhenhørende Arkivalier fra 1840 til Nutiden ikke er tilgængelige uden med de paagældende Myndigheders Tilladelse. Dog er der jo ofte meddelt Lodsejeren Kopier af Dokumenterne med tilhørende Parcelkort, som undertiden kan findes i Gaarden endnu. Enhver stedfunden Udstykning er noteret i Matrikelskontorets *Udstykningsjournaler* (U. J.) og i de saakaldte *Forandringsprotokoller* (F. P. eller mærket med Matrikelens Løbe-Nr. + B C osv.), der slutter sig til Sogneprotokollen (se ne-

¹⁾ Jeg har i »Skivebogen« 1919—22 forsøgt at gennemføre Metoden paa en enkelt By, Fly i Fjends Herred, Viborg Amt, og kan derfor henvise de Læsere der ønsker mere udførlig Oplysning om hvad man kan finde i disse Kilder, til denne Afhandling, der i det flg. citeres Fly I—IV + Sidetal i Skivebogen 1919—22. Andre af mig anvendte Forkortelser er RA = Rigsarkivet, LA = Landsarkivet, MA = Matrikulsarkivet.

denfor!) og Matrikelen 1844. Andre Landvæsenssager findes noterede i *Landvæsenskontorets Journaler* (L. J.). Før 1857 findes alle Landvæsenssager i een Række Journaler, *Landvæsens Kontoirets Journaler* (L. C. J.)¹⁾. Alle Skøder, Magelæg, Panteobligationer o. lign. er naturligvis noteret i *Skøde- og Panteprotokollerne* paa Herredskontorerne, men ingen af disse Kilder efter 1848 (el. 1840) er som sagt tilgængelige for Offentligheden uden de paa-gældende Myndigheders særlige Tilladelse. Det samme gælder de paa denne Tid optagne *Kort* i Matrikulsarkivet.

2. Fra Matrikelen 1844 til Udskiftningen.

Et Eksemplar af *Matrikelen 1844* findes gerne baade i MA og LA. Hver Matrikelsprotokol omfatter et Herred og har sit Løbenummer + Bogstav A, hvortil slutter sig de ovenfor omtalte Forandringsprotokoller, mærket BC osv. Matrikelen indeholder følgende Rubriker: 1. Matrikel-Nr. 2. Ejers Navn. 3. Brugerens Navn. 4. Gl. Matr. Hartkorn. 5. Gammelskattens Beløb. 6. Ny Matr. Hartkorn. 7. Skovskyld m. m. 8. Bemærkninger, f. Eks. Gaardnavne og Henvisninger til senere skete Forandringer²⁾.

Som Forarbejder for Matrikelen har man *Hartkornsekstrakter for Herrederne 1841*³⁾ (MA), udfærdiget i Flg. Plakat af $24/6$ 1840 af Matrikuls-Comitteen, for at henligge paa Amtsstuen til alm. Eftersyn. Desuden findes en lignende Række *Ældste Hartkornsekstrakter* (MA)⁴⁾, som stammer fra Tiden umiddelbart efter Matrikuleringen, og er vigtige for Gaardhistorien, fordi de har baade det nye Matrikelnummer og det gamle Hartkorn fra første Fjerdedel af 19. Aarh.

Det vigtigste Forarbejde til Matrikelen, og den fyldigste Kilde til Bøndergaardens Topografi og Historie i det 19. Aarh. er dog den saakaldte *Sogneprotokol* (ogsaa kaldet Beskrivelsesprotokol el. Beregningsprotokol), een for hvert Sogn i Landet (MA), der indeholder ikke blot Ejendommenes nye Matr. Nr., deres Ejers og Brugeres Navne, men tillige en Beskrivelse af de enkelte Par-

¹⁾ Fly III. S. 55, 61; jfr. Erslev, Rigsarkivet (1923) S. 32, 40.

²⁾ Fly III. S. 62.

³⁾ Jfr. Gunnar Knudsen, Fortid og Nutid II. S. 33—37.

⁴⁾ Fly III. S. 61.

cellers Beliggenhed, Areal og Bonitet, af Veje, Fællesjorder m. m. Protokollen er afsluttet efter at Opmaalingen, Boniteringen og Matrikuleringen havde fundet Sted.

Disse Arbejder fandt Sted til forskellige Tider mellem 1806 og 1820, og vil man have fyldig Besked om, hvorledes Arbejdet foregik, kan man raadspørge *Arbejdsjournalen* for det paagældende Herred (MA), der giver alle ønskelige Oplysninger i saa Henseende. Ogsaa i *Arbejdsjournalen* findes de nugældende Matrikelnumre paa de forskellige Ejendomme.

En Kilde, der fører endnu et Skridt længere tilbage, er *Koncepter og Forarbejder til Sogneprotokollen*¹⁾, der findes i Pakker i MA. Der er to Serier: Amtspakker og Herredspakker, og iblandt disse Papirer findes endnu en særdeles fyldig og vigtig Kilde til Landbrugets Historie, *Beretning til Matrikelten om Jordbrugere 1805*²⁾, der oprindeligt var knyttet som Bilag til Matrikuskontorets ældste Journal 1805 (M. C. J. fra 1809). Disse Indberetninger giver et udmærket Tværnsnit af det nye Landbrug, som det dreves lige omkring Udskiftningen, der for de fleste (dog langt fra alle) Byers Vedkommende falder før 1805. Pakkerne indeholder bl. a. 1. Egenhændige Indberetninger fra alle Godsejere og en Del af de landbrugskyndige Præster fra denne Rationalismens Tid. 2. Indsendte Protokoller fra Amtsstuerne over alt Selvejer- og Strøgods ved Aaret 1804's Udgang. 3. Protokoller over Selvejer- og Strøgods ved Amtsstuen efter Rentekammerets Ordre fra $18/12$ og $29/12$ 1804, forfattet efter det med Ordren fulgte Skema. Heri gives Oplysninger om Dyrkningsmaade, Udskiftning, Jordens Bonitet, statistiske Oplysninger (om Høavl o. lign.), Gl. Hartkorn m. m. 4. Ekstrakter af alt det foregaaende, ordnet herredsvist, altsaa en Slags Herredsmatrikel 1804, der danner Grundlaget for de ovenfor omtalte Ældste Hartkornsekstrakter. Skønt disse Indberetninger ikke benytter Matrikelnumre, kan man dog let genkende de enkelte Ejendomme ved Hjælp af Hartkornet og Brugernes Navne, og naar man jævnfører dem med Ejendommene i Koncepten til Sogneprotokollen og i selve Sogneprotokollen, der jo har de nu-

¹⁾ Jfr. Gunnar Knudsen II. S. 35.

²⁾ Fly III. S. 67.

gældende Matrikelnumre, vil man let kunne identificere Ejendommene.

Det nævntes ovenfor, at disse Skemaer ogsaa gav Oplysninger om Udskiftningen. Der nævnes nemlig hvad Aar og af hvem Byens Jorder er udskiftet, opmaalt og kortlagt, og hvor Kortet fandtes 1804. Denne Opgivelse af Udskiftningsaaret er værdifuld naar man skal i Lag med den næste Opgave: At finde Byens *Udskiftningsforretning med tilhørende Kort*. Udskiftningskortet findes enten i MA, eller ligger endnu hos Lodsejerne (oprindeligt hos største Lodsejer) — undertiden begge Steder¹⁾. Med Hensyn til Udskiftningskortene i MA kan jeg nøjes med at henvise til Gunnar Knudsens Afhandling i »Fortid og Nutid« II. 29—33. I MA findes ogsaa ofte et Eksempplar af Udskiftningsforretningen²⁾, men langt fra for alle Byer. Da Udskiftningen foretoges af en Landvæsenskommission for det paagældende Amt, er nemlig Udskiftningsforretningen ofte at søge i denne Landvæsenskommissions Papirer og Protokoller i LA³⁾ (saaledes f. Eks. altid i Viborg, Ringkøbing og Vejle Amter).

Ingen Lokalhistoriker, der ønsker at følge en Bys Udvikling, maa dog undlade at finde og gøre sig bekendt med Udskiftningsforretning og -kort, dels fordi de er saa betydningsfulde Kilder til Kundskab om den store Omvæltning i Byens Historie som Udskiftningen af Fællesskabet var, dels fordi det er meget vanskeligt at komme længere tilbage i Byens Historie, før dette Punkt er oplyst.

Meget ofte vil man kunne skyde Genvej under Arbejdet paa at føre Gaardene i Matrikelen tilbage til Udskiftningen. Hvis der nemlig findes baade et Udskiftningskort og et Matrikelskort, kan man med Lethed identificere de forskellige Ejendomme, blot ved at lægge de to Kort ved Siden af hinanden⁴⁾. Ofte findes der tillige Ejer- og Brugernavne paa begge Kort, og Matrikelskortet har jo desuden det nugældende Matr. Nr., som straks vil kunne føjes til Brugernavnet fra Udskiftningen.

¹⁾ Fly III. S. 55 f.

²⁾ Jfr. Erslev, Rigsarkivet, S. 41.

³⁾ Jfr. G. Knudsen II. S. 33; Fly III. S. 55.

⁴⁾ Fly III. S. 57—59.

Som det i 19. Aarh. er Matrikelnummeret fra 1844, der er det bedste Kendetegn paa Ejendommen, saaledes er det i 18. Aarh. Hartkornet fra Matrikelen 1688. Desværre blev det nemlig ikke helt almindeligt at bruge Matrikelnummeret fra 1688 til Betegnelse af Ejendommene, selv om det nu og da forekommer i visse Kilder. Man maa derfor vogte sig for at antage de Numre, der træffes i Udsk. Forretn., paa Udsk. Kort, i Jordebøger el. lign., for Matrikelnumre. De er kun yderst sjældent identiske med de gamle Matr. Nr. (i hvert Fald jo aldrig med de nye fra 1844!), men blot Løbenumre¹). Ganske vist er disse Løbenumre, saavel som Matrikelnumrene, ikke sjældent givet efter Gaardenes geografiske Rækkefølge i Byen, og kan derved undertiden indirekte give Fingerpeg om, hvilke Gaarde, der er Tale om²). Det sikreste Kendetegn er dog som sagt *Hartkornet*, og det gælder derfor at holde godt Rede paa dettes skiftende Fordeling paa Byens Ejendomme.

Dersom Hartkornet er ganske lige paa flere Ejendomme i Byen, eller hvis det i Løbet af 18. Aarh. er blevet udlignet (f. Eks. ofte paa samlet Fæstegods), kan det være overordentlig vanskeligt at identificere Gaardene, og man maa da meget ofte ty til *Personalhistorien*, der til alle Tider maa være et vigtigt Hjælpemiddel for Lokalhistorien og Topografien. Fra det her omhandlede Tidsrum har vi *Folketællinger* fra 1845 (med Opgivelse af Fødesogn), 1840, 1834, 1801, 1787 (RA), samt *Mandtal paa Formue- og Næringsskat 1789* (RA); se om Folketællingerne og deres Benyttelse, E. Marquard, Fortid og Nutid III. 137 ff. Desuden naturligvis *Kirkebøgerne* og *Skifteprotokollerne* (LA), og for Fæstegodsets Vedkommende *Fæsteprotokollerne* (LA), der oftest angiver Hartkornet og Navnene paa baade den nye og den gamle Fæster af Ejendommen. Endelig kan der jo undertiden ogsaa være en *fast Rækkefølge* for Gaardene i en By i de forskellige Hartkornslister el. Jordebøger, som gør det muligt at genkende Gaarden paa dens Plads i Rækken.

3. Aarhundredet 1789—1688.

De faste Punkter i dette Tidsrum er *Hartkornsspecifikationen 1789 ff.* (RA) i Protokoller for hvert Herred, *Mandtal paa Formue-*

¹) Fly III. S. 56.

²) Fly III. S. 59.

og *Næringsskat 1789, Folketællingen 1787, Hartkornsspecifikationerne 1778 ff.*¹⁾ (RA), *Hoverireglementerne 1773 og 1770* (RA) og *Ekstraskatte-Mandtallerne 1713—1687* (RA)²⁾, samt endelig *Matrikelen 1688* (MA).

Mens Hartkornslisterne 1789 er opstillet sognevis i Protokoller for hvert Herred, saa maa Hartkornslisterne 1778 sammensættes af indsendte Beretninger fra hvert Gods over Godsets Fæstere, og desuden fra Amtsstuerne over Selvejer- og Strøgods. Lignende Lister kan findes i *Amtsstuearkiverne* (LA), og kan undertiden føre Fæsterne paa et Gods endnu et Stykke tilbage³⁾.

Det bedste Kendetegn paa en Gaard, i Byer hvor Gaardene ikke er udlignede, er som nævnt *Hartkornet*. I de omtalte Hartkornslister findes alle Landets Gaarde nævnt med Brugerens Navn og Hartkorn, undertiden ogsaa med Matrikelnummer fra 1688, hvor det endnu huskes. I sidste Tilfælde gaar det jo let at føre Gaarden tilbage til Kristian den Femtes Matrikel; men ellers kan det til Tider være et brydsomt Arbejde. Dette Arbejde lettes dog meget ved Kundskaben om at den samlede Sum af Hartkorn var den samme i et Ejerlav fra 1688 til 1844, det er blot Fordelingen af Hartkornet paa de enkelte Ejendomme i Ejerlavet, der kan skifte, men som ved Sammentælling og Fradragning og Deling som oftest kan udfindes.

Hvis man lægger Hartkornslister fra 1789, 1778 og 1688 ved Siden af hverandre, vil man tit straks paa Hartkornet (el. Matrikelnummeret) kunne genkende og jævnføre Gaardene i de tre Kilder⁴⁾. Disse Lister kan meget ofte udfyldes ved tilsvarende ældre Lister i Amtsstuearkivet (LA)⁵⁾, og saafremt det drejer sig om hoveripliantigt Fæstegods, er der to store landsomfattende Kilder, der aldrig vil svigte, og som paa flere Punkter er saa fyldige, at de danner et senere Sidestykke til Matrikelsarbejderne fra Kristian den Femtes Tid. Jeg tænker paa de to Rækker *Hoveri-Reglementer* for de forskellige Herregaarde (RA), den første indrettet

¹⁾ Se Vejledende Arkivregistraturer i Rigsarkivet II. S. 35.

²⁾ Jfr. C. Christiansen, *Fortid og Nutid* IV. S. 1—37.

³⁾ Fly III. S. 53 f.

⁴⁾ Fly III. S. 63 ff.

⁵⁾ Fly III. S. 54, 66.

ved Forordn. $\frac{6}{5}$ 1769, med et *General-Hoverireglement* for hver Hovedgaard 1770, den anden efter Forordn. $\frac{12}{8}$ 1773 § 6, med *Hoverireglements for Sæde- og Avlsgaarde 1773*.

De fyldige Oplysninger om Landbruget paa Godset er givet under følgende Rubriker: 1. Herregaardens underliggende Hartkorn, baade Sædegaards-Taxt og Bøndergods, med Skov- og Mølle-skyld. 2. Samlede Antal Gaardbrugere og Husmænd. 3. Samlede Antal hoveripligtige Bønder. Herefter en yderligere Specifikation: 4. Gaardens Matrikelnummer i Matr. 1688 (saafremt det kendes). 5. Amtets, Herredets, Sognets, Byens el. Gaardens, samt Beboernes Navne. 6. Har Sædeland i alle Byen el. Gaarden tilliggende Marker, saavel de besaaede og ubesaaede som til Fælled og i Hvile liggende, til Hobe anslaget og beregnet til Rugsæd i Tdr. og Skpr. 7. Kan avle Hø i alle Byens el. Gaardens tilliggende Enghaver, saavel som i andre Enge, der kunde findes i de besaaede og ubesaaede, samt til Fælled og Hvile liggende Marker, tilsammen beregnet til « Læs à 32 Lispund. 8. Har Rettighed til Græsning i Overdrev, beregnet efter fulde Høveders Paaslag, « Stkr. 9. Til Gaarden ligger Humle- eller Frugthaver, som det ene Aar imod det andet kan indbringe « Rdl. « Sk. 10. Svarer Landgilde aarlig a) Korn: Rug, Byg, Havre «. b) Penge: « Rdl. « Sk. c) Smaaredsel, saasom: Smør, Lam, Gæs, Høns, Æg etc. «. 11. Arbejdes for Husbonden ugentlig a) Køre- el. Spænddage «. b) Haand el. Gangdage «. 12. Betaler Hoveripenge aarlig « Rdl. « Sk. 13. Adskillige generale Anmærkninger, saasom a) hvor langt en By el. Enkeltgaard er fra dens Hovedgaard beliggende, b) hvor mange Marker Jorden er inddelt i, c) af hvad Bonité Jorden er, enten god, sort Muld, god Ler eller Sand med Muld beblandet, middelmaadig Ler eller Sand, eller slet Ler eller Sand¹⁾.

Det næste Tidsrum 1770—1688 er det forholdsvist vanskeligt at give landsgyldige Regler for. De fyldige Ekstraskatte-Mandtaller tager først fat 1713, og det mellemliggende Tidsrum maa derfor udfyldes ved forskelligartede Kilder. Drejer det sig om *kgl. Domænegods* el. *Ryttergods*, gaar det dog temmelig let, da der er bevaret flere Jordebøger og Regnskaber over dette fra det 18. Aarh. M. H. t. disse og til de forskellige Amtsregnskaber (herun-

¹⁾ Fly III. S. 52 f.

der ogsaa Regnskaber over Ekstraskatterne) er det tilstrækkeligt at henvise til C. Christiansens Afh. i »Fortid og Nutid« IV. 1—37, som maa raadspørges flittigt.

For alm. Fæstegods og Selvejergods bliver Hovedkilden dog sikkert *Landstingenes og Herredstingenes Skøde- og Pantebøger* (LA), der som oftest har udførlige Registre. Det lønner sig altid at holde Øje med, naar en Hovedgaard skødes eller pantsættes, for som Bilag til Skødet og Panteobligationen vil der som oftest findes en »Jordebog« over det underliggende Bøndergods, og her vil Hartkornet ofte være et godt Kendetegn, saafremt ikke ligefrem Matrikelnummeret fra 1688 er vedføjet. Desuden maa naturligtvis i første Række benyttes Godsernes *Fæsteprotokoller* (LA).

Sviger disse Kilder, har man jo altid de personalhistoriske Hjælpkilder at ty til: *Kirkebøger, Skifteprotokoller, Mandtaller* (f. Eks. Tiende- og Skolemandtaller i Bispearkiverne m. m.) — alle findes de i LA.

Fra 1713 tager *Ekstraskatte-Mandtallerne* fat og fortsættes 1711, 1710, 1705, 1704, 1699, 1692—88, 1687 (RA)¹⁾. Det sidstnævnte, *Kopskatte-Mandtallet 1687*, er for visse Egne særlig fyldigt, idet det nævner ogsaa Hustruens Navn og Besætningens Størrelse²⁾. Tillige kan ogsaa henvises til de saakaldte *Stifts- og Herreds-bøger 1690* i Bispearkiverne (LA), der ofte bl. a. rummer udførlige Tiendemandtaller. Disse Stifts- og Herredsbøger el. »Lande-bøger«, som ogsaa kan findes for ældre Tider (1678—80, 1647, 1590, 1548)³⁾, er Hovedkilden for alt gejstligt Gods.

4. Matrikelstiden 1688—1662.

Naar man skal arbejde med alle disse forskellige Lister, saa letter det altid at tilføje Matrikelnummeret ved hver enkelt Gaard, saa snart man har »bestemt« hvilken af Byens Gaarde det er. Fra 1844 til Udskiftningen bruger man bedst det nugældende Matr. Nr., fra Udskiftningen til 1688 det gl. Matr. Nr. fra 1688. Man kan derved undertiden opdage, at Rækkefølgen i flere Lister er

¹⁾ Jfr. C. Christiansen, Fortid og Nutid IV. S. 21—22; Fly III. S. 34, 50.

²⁾ Fly II. S. 37 f.

³⁾ Se Fridericia, Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 522 ff., der giver en Oversigt over disse Kilder fra det 16. Aarh.

ganske fast (f. Eks. at den følger Gaardenes Plads paa Bygaden el. lign.), og kan derigennem faa vigtige Fingerpeg til Oplysning om de Gaarde, der endnu er »ubestemte« i Listen¹). Det samme gælder, hvis man skal tilbage før 1688: Naar man har bestemt en Gaard ved Hjælp af dens »gamle Hartkorn« (Landgildehartkornet), dens Landgilde eller ved andre Kendetegn, saa letter det i høj Grad Overblikket over Gaardlisten, hvis man tilføjer Matr. Nr. fra 1688.

Ligesom det i det 19. Aarh. var Matrikelnummeret 1844, og fra 1844—1688 var Hartkornet fra 1688, der var det vigtigste Kendetegn ved en Gaard, saaledes er det i Tiden før 1688 *Landgilden*, dens enkelte Poster eller dens samlede Sum omregnet i Hartkorn.

M. H. t. denne Tid mellem de tre Matrikler 1688, 1664 og 1662 maa jeg indstændigt anbefale at læse, hvad Gunnar Knudsen har skrevet i »Fortid og Nutid« II. 1—42²). Hvad jeg har at tilføje hertil kan kun blive smaa praktiske Vink.

Man begynder vist bedst med *Modelbogen 1686* (MA). Her findes Gaardbrugerens Navn, hans »gl. Hartkorn« (Landgildehartkorn i Matr. 1664), og undertiden staar der direkte tilføjet »forhen N. N.« med Opgivelse af Brugerens Navn i 1664. Ved Hjælp af disse Oplysninger fører man let Gaarden tilbage til 1664. Men der er endda yderligere Hjælpemidler. Dels fører *Modelbogens* Opgivelse af Arealet let tilbage til *Markbogen 1682* (MA), der paa hvert Ejerlavs første Blade har en Liste over Bønderne i Ejerlavet, og dels frembyder *Ekstrakt-Matrikelen 1680* (RA), med Angivelse af Hartkorn 1664—80 og med nye Brugernavne fra 1680, endnu et Mellemed. Indimellem er der yderligere flere *Skattemandtaller* (RA), saaledes hvert Aar 1688—1682, 1678, 1677, 1672³).

Fra *Matrikelen 1664* til den ældste *Matrikel 1662* er Vejen

¹) Se f. Eks. Fly III. S. 42—45.

²) De fra Amtskontorerne hidrørende Afskrifter af Matr. 1688 er i mange Tilfælde havnet i Landsarkiverne. Disse Afskrifter er undertiden gennem længere Tidsrum ført à jour med Hensyn til Bøndernes Navne og derfor af ganske særlig Interesse. Iflg. velvillig Meddelelse fra Gunnar Knudsen.

³) Se C. Christiansen, »Fortid og Nutid« IV. S. 16, 20 f.

let. Man mærker sig ved alle Matrikler foruden *Hartkornet* og *Landgilden* tillige *Godsejerens Navn*, der jo er et yderligere Hjælpe middel ved Bestemmelsen, og holder man skarpt Udkig i Tingenes Skøde- og Pantebøger (LA), kan man ofte med Bestemthed fastsætte Tidspunktet da Hovedgaardene og deres Bøndergods skifter Ejere¹⁾.

Herskabets og Hovedgaardens Navn, Landgildens Størrelse og dens enkelte Poster er nemlig, foruden Brugerens Navn, de vigtigste Kendetegn i den Periode, der nu følger efter.

5. Tiden 1662—1600.

Vi undersøger da disse Kendetegn i Matrikelen 1662. Under tiden staar kun Godsejerens, ikke hans Hovedgaards Navn opgivet; men ved Opslag i Personregistret til Traps Danmark vil man lettest kunne finde Godsejeren og dermed tillige hans Hovedgaards Navn. Efter Hovedgaarde ligger nemlig de til Rentekammeret indsendte *Jordebøger 1661* (RA)²⁾, som danner Grundlaget for Matrikelen 1662. Man opsøger disse og vil da let paa Landgilden og Brugerens Navn genkende Gaardene.

For Bøndergods under de kongelige Slotte vil man være bedst hjulpet. Dette kan nemlig følges i *Lensjordebøgerne* (RA), der findes i stort Tal, og ofte gaar tilbage til Frederik den Andens Tid (om ikke længere). I Posterne »*Stedsmaal*«, Regnskab over Indfæstning af Kronens Gaarde i *Lensregnskaberne* (RA) har vi en Art Fæsteprotokoller for Kronens Bønder, der rækker ligesaa langt som Lensregnskaberne gaar. Foruden alle disse Kilder i Rentekammeret (RA), skal jeg ogsaa gøre opmærksom paa et Par Rækker *Jordebøger* i Kancelliet (RA), *Jordebøger over Kronens underliggende Bøndergods 1625* (efter kgl. Befaling af 20/8. 1624)³⁾ og 1651, foruden de forskellige *Jordebøger over Ryttergodset*, der rækker helt tilbage til det 17. Aarh.s Begyndelse (1614). Vanskeligere stiller Sagen sig for det private Adelsgods, men ogsaa her findes dog flere landsomfattende Kilder.

¹⁾ Se ogsaa Oplysninger desangaaende i Traps Danmark, under de enkelte Hovedgaarde.

²⁾ Se G. Knudsen, »Fortid og Nutid« II. S. 2—4.

³⁾ Jfr. Hist. Tidsskr. 9. R. II. S. 53 Anm. 1.

I første Række vil jeg gøre opmærksom paa »*Præsteindberetninger angaaende Gaarde, Huse og Bol*« 1657 og 1651¹⁾, efter kgl. Missiver af 27/10 1657 og 1/2 1651²⁾, indsendte til Bisperne oprindelig, og derfor er de originale Indberetninger undertiden (saaledes for hele Viborg Stift) at finde i Bispearkivet (LA), derfra indgaaet til Danske Kancelli (RA). Med dem kan forøvrigt ofte med Held sammenholdes lignende *Præsteindberetninger 1663* i Bispearkivet (LA) til Brug for Matrikelen 1664. Disse Kilder nævner alle Gaarde med Navne paa deres Herskab, ikke sjældent tillige baade Bønderne og deres Landgilde.

Har vi ført Gaardene frelst frem til 1651, idet vi stadig har tilføjet Matrikelnummeret for at holde sammen paa Rækken, saa vil vi ogsaa som oftest kunne naa et Stykke endnu. Fra 1646 til henimod 1600 er der nemlig en overordentlig tæt Række af *Ekstraskatte-Mandtaller*³⁾ (RA), som øges ved et fuldstændigt *Mandtal paa Kopskat 1660*⁴⁾. Mandtaller er jo imidlertid kun et godt Hjælpemiddel til vort Formaal, naar der er saa rigeligt af dem, med saa faa Aars Mellemlum, at Forskydningerne imellem de enkelte Lister er saa smaa at vi straks kan opdage naar en Gaard skifter Bruger. For ved Mandtallet har man jo kun Navnet paa Gaardens Beboer at holde sig til, ikke Landgilde eller andre yderligere Kendetegn. Imidlertid nævner *Mandtallerne 1629* tillige Herskabets Navn (— saa vidt jeg har set det eneste i Rækken, der har denne Oplysning —) og det lønner sig derfor, naar man skal slaa Bro fra *Præsteindberetningen 1651* til disse Mandtaller, da at begynde med 1629.

Disse Mandtaller begynder gerne kort efter 1600 (1603, 1606 el. 1610) og fortsætter saa, undertiden med kun et Aars Mellemlum, til 1646⁵⁾. Bøndernes Rækkefølge i disse Lister er ofte fast, og naar man først benytter Lensregnskabernes Rubrik »Steds-

¹⁾ Fly III. S. 45—47.

²⁾ Sjællandske Tegnelser 34, 192 og 32, 28 b. Se en fortræffelig Oversigt over disse Kilder, hvor det nævnes for hvilke Egne de er bevaret, i J. A. Fridericia, Danmarks Landboforhold i det 17. Aarh. (Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 475 ff.).

³⁾ Fly II. S. 22—24.

⁴⁾ Fly III. S. 41—45.

⁵⁾ Fly II. S. 22—24. Se Fridericia, Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 533 f.

maal« og Lensjordebøgerne til at fastslaa Kronens Bønder, og tillige Bilagene til Mandtallerne og Lensregnskaberne (forskellige Tingsvidner o. lign.) og de deri nævnte Bønder til nærmere Oplysning om i hvad By de i Mandtalslisterne nævnte Bønder hører hjemme, saa vil man som oftest kunne bestemme de tiloversblevne med temmelig stor Sikkerhed. Listerne er nemlig gerne ordnet sognevis, og ikke ved alle Len er det udtrykkelig angivet, hvor den ene Bys Bønder i Sognet hører op og den andens begynder, de indeholder altsaa tit (med Undtagelse af det ovennævnte Mandtal 1629) kun de nøgne Navne paa Bønderne. Naar en Bonde deler Gaard med en anden eller naar han beboer en Halvgaard, maa han søges blandt »Indester (Indsiddere) og Halvgaardmænd«, ligesom Selvejrbønder, Husmænd, Haandværkere (»Embedsmænd«) og Tjenestekarle (»Drenge«) staar opført for sig. Da Mandtallerne er saa hyppige, vil det imidlertid næsten altid lykkes at følge de skiftende Gaardbrugere i en Gaard til henimod 1600, men kan man samtidig finde Jordebøger og Skøder fra dette Tidsrum, saa støtter det jo betydeligt, da den uforanderlige Landgilde afgjort er et sikrere Middel til Bestemmelsen af en Gaard end de skiftende Brugernavne.

Det lønner sig desuden altid at gennemgaa *Lensregnskaberne* med Bilag (RA)¹⁾, og tillige at efterse, om der ikke ligger Ting af Vigtighed i *Bispearkivet* (LA), ligeledes er *Tingbøgerne* altid rene Skatkamre for Topografien og Lokalhistorien. Uden disse tre Kilder kan man næppe skrive systematisk Lokalhistorie.

6. Før 1600.

Naar vi har sluppet det ældste Ekstraskatte-Mandtal, kommer der en Tid hvor det er vanskeligt at give almengyldige Regler for dansk Landsbyhistorie. Der er nok bevaret store Mængder af Kildestof, men der er ikke nogen Kilde man kan henvise til som landsomfattende. Alle Dokumenter, hvori vore Landsbyer nævnes, kan man dog lettest finde Henvisninger til i *Stednavneudvalgets topografiske Samling*²⁾, der f. T. gaar til 1450, og inden længe

¹⁾ Se Th. B. Bang, »Fortid og Nutid« I. S. 141—160.

²⁾ Tøjhusgade, København. Se Namn och Bygd 1919. Ogsaa omtalt i »Fortid og Nutid« II, S. 143 ff.

vil naa til 1513. Her nævnes Dato og Findested for alle Kilder ældre end 1513. Men mellem 1600 og 1513 har vi ingen fuldstændig Oversigt. Dog frembyder Voss'es Registranter i RA et godt Hjælpemiddel for den, der vil vide, hvad der af Pergamentsbreve findes om en viss Egn¹). Endelig er det en Selvfølge, at *Kancelliets Brevbøger*, de forskellige trykte *Kancelliregistranter*, *Kronens Skøder* (Bøndernes Navne og Landgilde er ikke medtaget, men maa søges i de originale Registranter og Skøder, og i Besigtelserne til Skøder og Mageskifter), *Ældste danske Arkivregistraturer*, *Reperitorium*, *Scriptores rerum Danicarum* m. m. med deres fortrinlige Registre kan give god Hjælp. En fuldstændig Fortegnelse over alle indtil c. 1890 trykte Breve til 1660 findes i *Regesta Danica*.

Hovedformaalet med denne Afhandling var dog at vejlede Lokalhistorikere, der kunde ønske at føre en Landsbys Gaardhistorie tilbage fra Nutiden til 1600, og vi vil da til Slut gentage de vigtigste Kilder paa Rad, for Oversigtens Skyld.

- Folketælling 1845 (RA).
- ✓ Matrikel 1844 (MA).
- Hartkornsekstrakt 1841 (MA).
- Folketællinger 1840 og 1834 (RA).
- Ældste Hartkornsekstrakt } c. 1806—20 (MA)
- Sogneprotokol }
- Indberetninger til Matrikelen 1804 (MA).
- Folketælling 1801 (RA).
- ✓ Udskiftningsforretning og -kort (MA og LA).
- Hartkornsspecifikation 1789 (RA).
- Folketælling 1787 (RA).
- Hartkornsspecifikation 1778 (RA).
- Hoverireglementer 1773 og 1770 (RA).
- Skøde- og Pantebøger
- Fæste- og Skifteprotokoller } (LA).
- Kirkebøger
- Ekstraskatte-Mandtaller 1713—1672 (RA).
- ✓ Matrikel 1688 (MA og LA).
- Modelbog 1686 (MA). RA
- Markbog 1682 (MA).
- Ekstrakt-Matrikel 1680 (RA).

¹) Erslev, Rigsarkivet, S. 8—9.

Matrikel 1664 (MA).

Matrikel 1662 (RA).

Indsendte Jordebøger 1661 (RA).

Kopskatte-Mandtal 1660 (RA).

Præsteindberetninger 1657 og 1651 (RA og LA).

Ekstraskatte-Mandtaller 1646—1600 (RA).

Lensregnskaber og -jordebøger 1660—1600 (RA).

Stednavneudvalgets topografiske Samling før 1513 (endnu kun færdig til 1450).

STEDNAVNEUDVALGET.

Beretning om Virksomheden i Aarene 1919—23.

I »Fortid og Nutid« har der tidligere været trykt Beretninger om Udvalgets Virksomhed, saaledes i II p. 143 flg. om Etableringen af Udvalgets Kontor og Arkiv, og i II p. 222 en Meddelelse om Udvalgets Virksomhed 1919, jvfr. III p. 14 flg., hvor der i anden Forbindelse siges lidt om Arbejdet med de sønderjyske Stednavne. Det vil derfor være naturligt, om der ogsaa paa dette Sted gøres Rede for Samlingernes Vækst i den senere Tid, saa meget mere, som Lokalhistorikere i stigende Grad finder Vej til dem og faar Forstaaelse af deres Betydning.

Den topografiske Samling. Den vigtigste af Samlingerne, den topografisk ordnede Navnesamling (se Fortid og Nutid II p. 144) er blevet meget forøget. Før det første er dens Rammer udvidede, saa at flere Landsdele er inddraget heri; herunder maa særlig nævnes *Sønderjylland* og *Færøerne*. Da det i Anledning af Genforeningen blev en praktisk Nødvendighed at faa udarbejdet en Retskrivningsliste over Stednavnene i Sønderjylland, satte Kontoret en Tid lang al Kraft ind paa Indsamling af sønderjysk Arkivstof til Belysning af Navnenes Historie (se Fortid og Nutid III p. 14 flg.), og den topografiske Samling for Sønderjylland blev derved dannet; den omfatter Landet lige ned til Slesvigs gamle Sydgrænse. Grundlaget er noget forskelligt fra det, man i den øvrige Del af Samlingen har anvendt; medens man ellers har lagt Ma-